

УДК 930.1(430)

Русанова Марина, Черевичний Геннадій

BEIT PROFESSORSHIP ТА ІМПЕРСЬКА ІСТОРІЯ

Найважливіші тенденції сучасного світу надають нову актуальність історії імперії і дозволяють побачити її з нових сторін. Першим званням і стипендією в сфері колоніальної і імперської історії є звання «Beit професор колоніальної історії». Найбільш впливовими вченими, що носили це звання, можна сміливо назвати Джона Е. Галлахера (John «Jack» Andrew Gallagher) і Рональда Робінсона (Ronald Robinson), чий широко відомі праці продовжують формувати вигляд значного числа досліджень в області імперської історії і до цього дня.

Ключові слова: імперія, імперіалізм, ліберальна імперія, імперія вільної торгівлі, Beit Professorship.

Постановка проблеми. найважливіші тенденції сучасного світу надають нову актуальність історії імперії та дозволяють побачити її з нових сторін. Якщо великий поворот історіографії в другій половині ХХ століття був спрямований від імперської до національної історії, то зараз є серйозні підстави повернути цей процес в зворотній бік. Нова атмосфера оптимізму і динамізму в імперській історії, звичайно ж, є гарною новиною для всіх, хто цікавиться цією проблематикою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Починаючи з другої половини 90-х років минулого століття зростає кількість фундаментальних досліджень імперій, які не тільки реабілітують поняття «імперія», а і вважають, що «імперія» не просто минуле, а найближче і єдино можливе майбутнє.

У 1998–1999 рр. виходить «ревізійністський» п'ятитомник «The Oxford history of the British Empire». У 2001 р. з'являються «The Cambridge Illustrated History of the British Empire» під редакцією одного з найбільших фахівців з цієї

проблематики П. Дж. Маршалла, і «Empires» під редакцією С. Оллок, Т. Д'Альтруа, Л. Морісон і К. Сінополі.

Мета статті: показати величезний внесок, який зробили для формування і розвитку імперської історії та історіографії, так звані стипендії з «імперської і колоніальної історії».

Виклад основного матеріалу. Для істориків Великої Британії все ХХ століття, історія Британської імперії була однією з основних тем дослідження. Але такий стан речей існував не завжди. В кінці ХІХ століття багато хто вважав, що історія імперії – лише побічна лінія загальної британської історії, і спеціальним дослідженням історії імперії не займалися. Саме Оксфорд вважають піонером в області дослідження імперської і колоніальної історії, як з точки зору інфраструктури (бібліотек і стипендій), а так і встановлення звання професора з імперської і колоніальної історії.

Хочеться зазначити, що величезний внесок в розвиток історії Британської імперії внесли меценати шляхом заснування наукових звань та присудження стипендій вченим, які обирали сферою своїх наукових інтересів історію Британського колоніалізму та імперіалізму. Наприклад, Гарольд Гамсворт (Harold Sidney Harmsworth) – провідний британський газетний магнат, власник корпорації Associated Newspapers Ltd., куди входили такі відомі газети, як Daily Mail і Daily Mirror, заснував в 1919 р. у Кембриджі звання і стипендію «Vere Harmsworth» – стипендію з імперської і морської історії (Vere Harmsworth Professorship of Imperial and Naval History).

Тому ж у 1919 р. Британська Південноафриканська компанія «British South Africa Company» в честь свого засновника Сесіля Родса (Cecil John Rhodes) заснувала стипендію і звання «Rhodes професор з історії імперії» (Rhodes Professor of Imperial History) в Королівському коледжі Лондону (King's College London). Але першим і найбільш відомим званням і стипендією в сфері колоніальної і імперської історії є звання «Beit професор з колоніальної історії» (Beit Professorship of Colonial History) в Оксфорді,

засноване в 1905 р. вугільним магнатом Альфредом Бейтом (Sir Alfred Lane Beit), (зараз це Beit Professorship of Commonwealth History).

Стипендія і звання присуджувалася вченим, які зробили істотний внесок у вивченні історії Британської імперії і колоній. Альфред Бейт був британським південноафриканським підприємцем, членом групи фінансистів, які отримали контроль над видобутком алмазів у Південній Африці. Більш того, він був довічним керівником відомої компанії Де Бірс (De Beers) і директором численних вугледобувних і залізничних компаній. Довгий час Бейт робив істотні пожертвування на наукові дослідження і освіту. Свого часу звання «Beit професора» належало багатьом відомим вченим, які внесли свій вклад в розвиток імперської і колоніальної історії. Серед них – Хаг Егертон (Hugh Egerton), сер Реджинальд Коупленд (Sir Reginald Coupland), Вінсент Харлоу (Vincent T. Harlow), John Andrew Gallagher, Ronald Robinson (1971–1987), Джудіт Браун (Judith M. Brown), Джеймс Белік (James Belich).

Але найбільш впливовими вченими, що носили це звання, можна сміливо назвати Дж. Галлахера (John «Jack» Andrew Gallagher) і Р. Робінсона (Ronald Robinson), чії широко відомі праці продовжують формувати вигляд значного числа досліджень в області імперської історії і до цього дня. Дж. Галлахер займав цей пост у 1963–1971 рр., Р. Робінсон – у 1971–1987 рр. Р. Робінсон і Дж. Галлахер дебютували ще в 1953 році статтею під заголовком «Імперіалізм вільної торгівлі», опублікованій в *The Economic History Review* [3]. У британській імперській історіографії ця стаття вважається однією з найвідоміших і резонансних. Після книги «Імперіалізм» Дж. Гобсона [2], ця стаття була найбільш обговорюваним дослідженням британської імперії, яка ініціювала науковий інтерес до теоретизування нового імперіалізму, і продовжує мати великий вплив на сучасні імперіалістичний дискурс.

В цей статті вони полемізували з іншими основними доктринами, які панували у той період в імперській історіографії, і з іншими відомими дослідженнями про Британську імперію. З одного боку, вони розкритикували

ортодоксальну доктрину, висловлену вперше в книзі Дж. Сілі «Розширення Англії» [5] про те, що історію Британської імперії умовно можна розділити на періоди імперіалізму і антиімперіалізму (який настав в останній чверті ХІХ століття), відповідно до розширення або «стиснення» імперії, і ступеня віри в цінності британського правління в британських колоніях. Вони також були не згодні і з ідеями Гобсона, який розглядав останню чверть ХІХ століття, коли захоплення колоній був в самому розпалі, як якісно нову стадію капіталізму – монополістичну або імперіалістичну, і що саме в тільки в цей період Велика Британія стала на шлях «свідомої імперіалістичної політики» [2, с. 31].

Більш того – Робінсон і Галлахер вважали, що традиційна точка зору вікторіанської імперської історії не відповідає на серію незручних запитань. Наприклад, чому були збережені всі колонії в епоху «антиімперіалізму», як стверджують прихильники Сілі? Чому так багато нових сфер впливу було створено? Або, знову ж таки – чому виникло таке небажання приєднувати додаткові території в епоху «свідомої імперіалістичної політики», як це стверджували прихильники Гобсона? Виходячи із загальноприйнятих на той час ідей, ставало зрозумілим, що імперська політика була в значній мірі ірраціональною і непослідовною. Підсумувавши всі основні невідповідності, вчені прийшли в наступних висновків.

Історію Британської імперії умовно можна розділити на періоди неформальної і формальної імперії, але при цьому – наголошують автори, англійський імперіалізм протягом усього ХІХ століття залишався в основному тим же самим по суті, не дивлячись на те, що у свій час він зосередився на розповсюдженні свободи торгівлі, а в інший час – на захопленні колоній. До вісімдесятих років ХІХ століття, британська політична експансія була позитивною, в тому сенсі, що вона приносила цінні ділянки в орбіту британського впливу. А ось пізній вікторіанський період історії, був в основному пов'язаний із захистом досягнень епохи вільної торгівлі, а не з відкриттям нових ринків, що мають істотне значення для економіки. «Англійська політика

спиралася на принцип неформального контролю, а коли можливо і формального, якщо це було необхідно. Назвати один спосіб «антиімперіалістичним» а інший «імперіалістичним» – значить не звертати уваги на те, що, незалежно від застосовуваних методів, основною метою був захист і поширення англійських інтересів» [3]. Бажаючі досягнути суть англійського імперіалізму в ХІХ столітті, хочуть сказати автори, повинні акцентувати увагу на «імперіалізмі вільної торгівлі», а не на колоніалізмі. Основним неформальним способом розширення своєї імперії в ХІХ столітті, визнають Галлахер і Робінсон, є «угоди про вільну торгівлю». Велика Британія використовувала угоди про вільну торгівлю, щоб продовжувати впливати на країни, які передбачала включити в сферу свого впливу. І тільки коли економічні цілі Англії не могли бути досягнуті неформальним контролем, вона вдавалася до формального імперіалізму або колонізації – до безпосереднього військового та політичного контролю для їх досягнення. «Звичайний опис політики імперії вільної торгівлі як «торгівлі, а не правління» слід розуміти як «торгівлю з неформальним контролем, якщо можливо, і торгівлю з правлінням, коли необхідно» [3].

Особливо вони хотіли звернути увагу на те, що, розмірковуючи про імперію, не можна залишати поза увагою взаємозв'язок між економічними мотивами і політичними діями, і в першу чергу те, як політичні дії сприяли зростанню комерційної переваги, і як в свою чергу ці переваги зміцнили політичний вплив. Протягом усього ХІХ ст. британські уряди працювали, щоб створити і підтримувати британську першість будь-якими засобами, які підходили до тих чи інших історичних і політичних обставин. Але, відзначають автори, британське розширення іноді зазнавало поразки – навіть при наявності політичного панування, не було можливості впливати на успішне комерційне проникнення.

Були ефектні потуги британської політики в Китаї, але вони мало допомогли для створення нових ринків. Всі політичні дії Великої Британії в Китаї (опіумна війна 1840 р., відновлення війни в 1857 р.) надали можливості для

британської торгівлі, але все-таки були не в змозі зруйнувати китайську економічну самодостатність [3]. Таким чином, вважають вони, приклади британської економічної експансії, за сприяння та підбурюванні політичних дій в тій чи іншій формі, достатні, щоб підтвердити неадекватність загальноприйнятої теорії про те, що вільна торгівля може обійтися без імперії.

Наступне питання, на яке вони намагалися відповісти, було питанням про те, для чого була зроблена така активна експансія в Африці. Робінсон і Галлахер вважали, що Велика Британія була в Південній Африці в першу чергу для захисту маршрутів на Схід і запобігання придбанню іноземними державами баз на цих маршрутах.

Більш того, єгипетське питання, актуальне наприкінці XIX століття, перш за все було тісно пов'язане з маршрутами до Індії, а захист британських володінь в Індії був головним пріоритетом в британській політиці у вісімдесятих і дев'яностих роках того століття. «Для того, щоб захистити спинний мозок британської торгівлі та імперії, претензії в Тропічній Африці і Тихому океані були неодноразово принесені в жертву - як пішаків у вищій грі» - стверджують вони [3]. Тому, пишуть автори, сила Великої Британії залежала перш за все від безпеки Британської Індії і перевазі британських сил на Сході. І саме цей імперський інтерес вимагав якимось «вхопитися» за Африку на південь від річки Лімпопо. І хоча між 1852 і 1877 рр. бурські республіки не контролювалися формально Великобританією, саме це спонукало англійців контролювати цю територію, і тим більше морські порти. Також Робінсон і Галлахер стверджували, що «новий імперіалізм 1880-х років», особливо боротьба за Африку, були продовженням довгострокової політики, в якій неофіційна імперія, заснована на принципах вільної торгівлі, була замінена на формальний імперський контроль [3].

Пізніше ця ідея була розкрита в книзі «Африка і вікторіанці» [4]. Як самі вони відзначали, ця книга була написана в якості внеску в загальну теорію імперіалізму.

Робінсон і Галлахер наголошують, що не намагалися писати історію окремих регіонів Африки в дев'ятнадцятому столітті. «Мораль завоювання тут – не наша турбота. Його наслідки в довгостроковій перспективі – не наша тема. Для наших цілей тут і зараз, Африка є «гаком», на який ми вішаємо гіпотези про націоналізм і світовій політиці, основою для обговорення характеру британської експансії» [4]. «Вікторіанці, пишуть автори, вважали себе лідерами цивілізації, піонерами промисловості і прогресу. Промисловість Великої Британії необхідно було стимулювати, постійно розширюючи і посилюючи її розвиток за кордоном, як за рахунок її інвесторів, так і виробників, торговців і колоністів, і вже тим більше відкриттям нових континентів як ринків збуту. З кожним роком, відбувалося зростання як торгівлі, так і інвестицій за кордоном» [так само]. «Це був справжній вікторіанський погляд на світ середини XIX століття. Він був залитий яскравим почуттям переваги і впевненості у власній правоті, а також добрими намірами щодо інших країн і народів», – стверджують вони [4, с. 3].

Робінсон і Галлахер стверджують, що вікторіанці були не першими і не останніми людьми, які проектували свій власний образ як універсальний ідеал. За шкалою прогресу, вікторіанці ділили нації і раси в залежності від доведеної здатності кожного реалізовувати свою свободу: англійці на вершині, а потім, на кілька сходинок нижче – американці, за ними – латиноамериканські народи. Ще нижче стояли великі східні громади Азії і Північної Африки, де прогрес, на жаль, «був розчавлений протягом багатьох століть військових деспотій або задушений релігією». На самих нижніх сходинках стояли «аборигени», які, як вважалося, «ніколи не знали достатньої соціальної дисципліни, щоб перейти від роду і племені до державотворення» [4].

Саме тому вікторіанці прагнули підняти їх на ті висоти прогресу, на які вони самі забралися. «Цей дух прогресу не менше надлишків і дефіциту індустріального суспільства змусили британців розширювати свою державу» [4].

Внаслідок цього, наголошують вони, розширення Великої Британії було не просто необхідністю, без якої зростання промислового виробництва може припинитися, але моральним обов'язком перед рештою людства.

У підтвердження цього вони наводять цитату Пальмерстона, який в 1842 р. на питання про сутність Британської імперії відповів: «...Обмін товарів може супроводжуватися ... поширенням знань – що призведе до взаємної вигоди, породжуючи взаємні добрі почуття. ...Торгівля може йти вільно вперед, ведучи цивілізацію з одного боку, і світ з іншого боку, щоб зробити людство щасливішим, мудрішим, кращим» [4, с. 478]. У цій книзі, як і в своїй статті, автори наполягають на тому, що розділ тропічної Африки ні в якому разі не визначався економічними міркуваннями і вимогами. Промислове суперництво між державами Європи і зміни в їх економіці не мали до нього відношення. Африка не складала для буржуазії інтересу як ринок збуту і сфера докладання капіталів, стверджують вони. Чому ж в такому випадку відбулося масоване вторгнення «Європи» в надра «чорного континенту»? Відповідаючи на це питання, автори додали виняткове значення британській інтервенції в Єгипет. Саме після неї виникла свого роду ланцюгова реакція – Франція почала опановувати Західну Африку, Бельгія увірвалася в Конго, в екваторіальну Африку потягнулися й інші держави. Сама Британія, піклуючись про міцність позицій в Єгипті і захищаючи витoki Нілу від конкурентів, зробила подальші завоювання. Лондонське керівництво зовсім не планувало всі ці захоплення, воно зважувалося на них, виходячи із стратегічних розрахунків (наприклад, забезпечити шлях до Індії), і інтересів національної безпеки. Які причини того, що пізні вікторіанці після 1880 року більше не покладалися на свій вплив, щоб захистити традиційні інтереси? Що змусило їх врешті-решт приймати загарбницькі імперські рішення?

Автори стверджують, що на це вплинуло безліч причин. «Деякі з цих причин були релігійними і гуманітарними, інші – суто комерційними або фінансовими, треті - імперіалістичними. У Західній Африці торговці закликали до державного захисту; в Уганді і Ньясаленді-місіонери – до анексії; в Єгипті власники облігацій

просили уряд, щоб врятувати свої інвестиції; в Південній Африці філантропи і імперіалісти закликали до більшої влади від Уайтхолу. ...Міністри, як правило, вислуховував їх прохання тільки тоді, коли вони співпадали з їх власною метою; але комерційні та філантропічні мотиви рідка вирішували, які території повинні бути зайняті, або коли це має бути зроблено, хоча їхні гасла часто використовувалися урядом в своїх публічних виправданнях [4, с. 464]. «Вони були в значній мірі людьми, які прагнуть в більш відчайдушні часи дотримуватися грандіозних уявлень про світову політику і високі стандарти імперської безпеки, успадкованих від вікторіанської епохи. Вони повинні були все більше і більше докладати зусиль по всьому світу, щоб охороняти те, що вони придбали; і тому вони стали менш здатними сприяти прогресу, так як вони поринули в турботи консолідації», – резюмують Робінсон і Галлахер [4, с. 3]. Монографія «Африка і вікторіанці» отримала дуже високу оцінку в науковій сфері, а їх теорії, за словами М. Чемберлен, «досить ґрунтовно вплинули на осмислення розділу Африки» [1]. Один з найбільш затятих шанувальників кембриджських істориків Е. Стокс назвав зроблені ними «відкриття» «коперниківська революція в інтерпретації колоніальної історії» [6, с. 463]. Таким чином, вони стверджують, що Британська імперія була перш за все імперією вільної торгівлі, та її основним завданням було поширення свого джентльменського капіталізму по всьому світові. І якщо зазвичай говорять, що «торгівля йде слідом за прапором», у випадку британської імперії точніше було б сказати, що «основна тенденція англійської торгівлі - слідувати за невидимим прапором неформальній імперії». Відмінною ж рисою англійського імперіалізму було те, що застосування військової сили і могутності в цілому обмежувалося лише встановленням безпечних умов для економічного панування. Варто зазначити, що цей «Pax Britannica» був важливим елементом процесу глобалізації, який приніс модернізацію у багато частин світу, і сьогодні така «торгівельна держава» багатьма вченими розглядається як магістральний шлях до процвітання. І на завершення хотілося б відзначити, що крім того, що Робінсон і Галлахер є одними з найвидатніших теоретиків імперської експансії, вони також

забезпечили значну спадщину у вигляді великого числа учнів як в Кембриджі, так і в Оксфорді, чії роботи були написані або безпосередньо під керівництвом або ж під сильним впливом робіт їхніх керівників. Найбільш відомі з них: Крістофер Бейлі, Пол Кеннеді та Вільям Роджер Луї.

Висновки. Навіщо взагалі потрібно приділяти наукове або політично ангажовану увагу до імперії та колоніального устрою? Попередні покоління істориків жили в той час і з тим світоглядом, коли альтернативи імперії здавалися не тільки очевидними і привабливими, але і знаходяться на шляху до перемоги по всьому світові. Антиколоніальний націоналізм, постколоніальні «національні розбудови», нові форми глобальної солідарності колишніх пригноблених об'єднувалися в оптимістичний, прогресивістській, навіть триумфалістський метаісторичний наратив. Очевидно, що ми живемо в іншій ситуації, і альтернативи імперії епохи деколонізації більше не вселяють минулої віри чи надії. Тому вивчення імперської історії, як такої, що може надати відповіді на актуальні проблеми сьогодення є вкрай актуальним.

Список використаних джерел

1. Chamberlain M E. The new imperialism / M.E. Chamberlain. – L., 1970. – 48 p.
2. Hobson John Atkinson. Imperialism: A Study / John Atkinson Hobson. – University of Michigan Press, 1965 – 386 p.
3. John Gallagher and Ronald Robinson. The Imperialism of Free Trade. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <https://www.scribd.com/document/218568276/John-Gallagher-and-Ronald-Robinson-the-Imperialism-of-Free-Trade-the-Economic-History-Review-Second-Series-Vol-VI-No-1-1953>.
4. Ronald Edward Robinson, John Andrew Gallagher. Africa and the Victorians: The Official Mind of Imperialism. – Palgrave Macmillan, 1978. – 545 p.
5. Sir John Robert Seeley. The Expansion of England: Two Courses of Lectures. – L. : Macmillan, 1883. – 308 p.

6. Stokes E. Milnerism. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <https://www.cambridge.org/core/journals/historical-journal/article/iii-milnerism1/EB41F0DAD4B700D61666754FEB654184#>.

Русанова Марина. Черевичный Геннадий. BEIT PROFESSORSHIP И ИМПЕРСКАЯ ИСТОРИЯ

Важнейшие тенденции современного мира предоставляют острую актуальность истории империи и позволяют увидеть ее с новых сторон. Первым званием и стипендией в сфере колониальной и имперской истории является звание «Beit профессор колониальной истории».

Наиболее влиятельными учеными, носили это звание, можно смело назвать Джона Е. Галлахера (John «Jack» Andrew Gallagher) и Рональда Робинсона (Ronald Robinson), чьи широко известны труды продолжают формировать вид значительного числа исследований в области имперской истории и по сей день.

Ключевые слова: империя империализм, либеральная империя, империя свободной торговли, Beit Professorship.

Rusanova Maryna. Cherevychnyi Gennadii. BEIT PROFESSORSHIP AND IMPERIAL HISTORY

The most important trends in contemporary world history give new urgency Empire and let you see it with new parties. The first title and scholarship in the field of colonial and imperial history is the title of «Beit professor of colonial history».

The most influential scientists, who wore the title, can be bravely called the John E. Gallagher (John «Jack» Andrew Gallagher) and Ronald Robinson (Ronald Robinson), whose well known works continue to form the appearance of a significant number of research in imperial history and to this day.

Key words : empire, imperialism, liberal empire, the empire of free trade, Beit Professorship.